

Бондарчук О.І.
*Белгородський державний
університет (Росія)*

ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАРОДНИХ КАЗОК

У статті розглядаються виховні можливості народних казок, психолого-педагогічні особливості морального виховання дошкільників засобами традиційної народної педагогіки, розкриваються основні моральні поняття народної педагогіки.

Ключові слова: народна педагогіка, моральне виховання, соціальне навчання, родина, культура.

Постановка проблеми

У сучасному суспільстві як в Україні, так і в Росії спостерігається помітний відступ від традиційних установок щодо виховання дітей. Це пояснюється не лише бажанням педагогів і батьків якомога краще і швидше підготувати дітей до життя в урбанізованому суспільстві, а й характерним для другої половини ХХ — початку ХХІ ст. відривом людей, особливо міських, від національного ґрунту. Нові умови життя та побуту, змінивши погляди на світ, не дають змоги виховувати дітей так, як їх виховували наші далекі предки. Але мати уявлення про методи, засоби й прийоми народної педагогіки мусять усі сучасні батьки, щоби не переривалися народні традиції сімейного виховання. Зупинимось на традиційному для слов'ян, насамперед, російського й українського народів, вихованні дітей з використанням засобів народної педагогіки, зокрема, народних казок, що й визначило *мету* нашої роботи — висвітлити виховний потенціал народних казок.

Виклад основного матеріалу

Народна педагогіка через казки розкриває принципи виховання, зокрема, такі, як природовідповідність, культуровідповідність, гуманність, наочність, доступність, послідовність, на прикладі інших тощо. У казках просто й природно ставляться проблеми виховання у дітей почуття прекрасного. Краса у свідомості давньоруського упорядника й автора казок — це не лише естетична категорія, це форма, яка обрамляє все природне, являє повну цілісність зовнішніх і внутрішніх якостей того чи іншого явища. Тут ми зустрічаємося з важливою для людської свідомості ознакою — уявлення про ідеал безпосередньо пов'язано з поняттям краси як певної повноти і цілісності. Іншими словами, з одного боку, ідеал не може бути некрасивим, а з іншого боку, краса є відмітною ознакою ідеалу.

Народна педагогіка засобами казки сприяє тому, що батьківська оселя стає для дитини першим соціальним простором, у якому стосунки між членами родини символічно закріплено у предметному середовищі. Саме у своєму повсякденному домашньому досвіді маленька дитина вперше пізнає сенс таких мовленнєвих форм, як *твоє, моє, батькове, мамине*, через усвідомлення приналежності особистих речей, що, водночас, уособлюють кожного з членів родини. Відомо, що молодші діти мислять поняттями-комплексами [1], що являють собою набір елементів, асоціативно пов'язаних один з одним. Кожний член родини зазвичай має свої «зони впливу», схильний посідати певні місця, представлені своїми речами-символами.

Так, наприклад, казка про Машу і трьох ведмедів допомагає дитині усвідомлювати соціальний простір родини: роль батька, матері, самої дитини. У житті традиційної родини стіл був соціальним центром житла (де люди споживали свій хліб, від наявності якого залежало їхнє фізичне життя), місцем, навколо якого вибудовувалася структура родини як модель людського суспільства. Тому ставлення до столу як до місця священного було в народній традиції всебічно регламентовано. На стіл не можна було ставити сторонні речі, заборонялося лихословити за столом. На столі мав завжди лежати хліб, щоб не переводився в домі, тощо. Узагалі, у народній культурі стіл сприймався як долоня Роду (головного Бога русичів, чиїми внуками вони себе вважали), простягнута людям, і, у певному сенсі, як домашній престол.

У традиційній культурі поведінка за столом жорстко регламентувалася. Тоді добре усвідомлювали, що порядок, у якому люди сиділи за столом, черговість подання страв, поведінка під час споживання символічно втілюють становище і значення кожного члена сім'ї, закріплюють певний тип стосунків між ними, стверджують стійкість сімейної структури. Це особливо суттєво для великих сімей, де завжди постають проблеми організації й управління, такі важливі для повноцінної співпраці. Оскільки сім'я сідала за стіл зазвичай не менше трьох разів на день, ситуація багаторазово відтворювалася, а у свідомості підростаючого покоління наочно закріплювалося уявлення про структурно-рольовий устрій сім'ї. Такі уявлення ставали підґрунтям для майбутніх стосунків у сім'ї. Але як би там не було, домашній порядок (уклад), як наявність внутрішніх принципів організації світу, має для психіки дитини велике значення. Народна педагогіка це добре розуміє, а сучасні міські батьки не завжди усвідомлюють, що психологічно, підсвідомо устрій сім'ї для дитини є зразком устрою світу. Це своєрідний первинний культурний космос, з яким дитина знайомиться й інтуїтивно засвоює, а принципи його устрою робить своїми. Вони залишаються для неї координатами, у системі яких вона схильна думати й діяти. Дорослішаючи, стикаючись із розмаїттям подій зовнішнього та внутрішнього світу, дитина часто намагається упорядкувати їх відповідно до тих принципів устрою світу, які вона засвоїла в родині. У гарній сім'ї дитина отримує це через усталеність режиму дня, стабільність стосунків між членами сім'ї, несуперечливість висунутих до неї вимог, ритуальність певних аспектів життя вдома (читання казок кожного вечора, мамин поцілунок перед сном тощо).

Народна педагогіка засобами материнського фольклору допомагає дитині відчувати межі ситуацій, особистісні межі й «самість» (за К.Юнгом [2]) власну й інших людей. А найголовніше з того, що дає дитині народна педагогіка, — це ґрунт під ногами. Адже для дитини, особливо маленької, життєво важливо відчувати усталеність і надійність міцного сімейного світу. Рідний дім для людини, за великим рахунком, має бути тим, що в психології називають «ресурсним місцем», внутрішніми підпорами особистості, джерелом її впевненості в собі та душевної сили. Тоді можна справитися з непередбачуваними, випадковими обставинами, тому що знаєш, на яких «китах» тримається твій світ.

Казка допомагає дитині розвивати наочне мислення й уміння фантазувати. Це якісно нова подія в її інтелектуальному житті, яка революційно перетворює багато аспектів її життя. Дитячому мисленню властивий анімізм — схильність наділяти неживі предмети душею, внутрішньою силою, здатністю до самостійного, потаємного життя.

Раніше дитина була прив'язана до тієї ситуації, у якій вона перебувала. На неї впливало лише те, що вона безпосередньо бачила, чула, відчувала. Провідним принципом її душевного життя було «тут і тепер», принципом діяльності — стимул-реакція. Тепер вона виявляє, що отримала нову здатність подвоювати світ, малюючи уявні образи на внутрішньому психічному екрані. Це дає можливість одночасно перебувати у світі зовнішньо видимому («тут і тепер») та в уявному світі своїх фантазій («там і тоді»), що виникають з приводу реальних подій і речей. Цікавою властивістю дитячого світовідчуття в цей період (як і декількома роками пізніше) є те, що більшість значимих предметів, які оточують дитину в повсякденному житті, уявляються в її фантазіях героями багатьох сюжетів. Навколо них розігруються драматичні, казково-фантастичні ситуації, вони стають учасниками дивних серіалів, які щодня створює дитина.

Ця нова здатність до уяви дає дитині зовсім нові ступені свободи, зокрема, можливість бути надзвичайно активною і самокерованою в дивному внутрішньому світі психіки, який починає формуватися в неї. У цьому світі з легкістю можна викликати будь-який образ, за бажанням змінити його, уявити події, неможливі в реальності, примусити їх розвиватися так стрімко, як це буває в реальному світі зі звичайним перебігом часу. Усі ці вміння дитина засвоює поступово. Але поява такої психічної здатності має велике значення для її особистості. Адже ці великі можливості, які дитина починає використовувати, дають відчуття власної сили, дієздатності, господарського ставлення до уявних ситуацій, на відміну від реального фізичного світу, де їй важко управлятися з предметами та подіями, де речі її мало слухаються. Але якщо не розвивати контакти дитини з реальними предметами та подіями, не заохочувати її діяти «у світі», вона може відступити перед життєвими труднощами. У цьому світі фізичної реальності, що потребує певних умінь, який опирається нам, не завжди підкоряється нашим бажанням, іноді важливо побороти прагнення пірнути і сховатися в ілюзорному світі фантазій, де все легко виходить.

Народна педагогіка через казки, прислів'я, поговірки та пісні здійснювала

соціальне навіювання підростаючому поколінню в масштабах, які неможливо оцінити. Соціальне навіювання є джерелом, що живить моральні якості особистості, серед яких однією з найважливіших є почуття обов'язку. Соціальне навіювання на певному етапі допомагає нашому становленню, якщо збігається з внутрішніми потребами душі. А вони як раз і виховуються усною народною творчістю. Але й саме виховання часто виявляється різновидом соціального навіювання. Водночас правильно поставлене виховання поступово перетворюється на самовиховання. Народна педагогіка підводить молоду людину до розуміння того, що час самій розібратися в отриманих зовні уявленнях, щоб не припуститися помилки. Діапазон тих переживань, які народна педагогіка в казках відносить до почуття обов'язку, є дуже широким. Сюди можна віднести і саме мілкі прояви буденної обов'язковості, і всеохоплююче усвідомлення свого життєвого призначення.

Однак у практиці народного виховання правильніше було б розрізнити почуття обов'язку, пов'язаного з конкретними проблемами, що йдуть найчастіше від інших почуттів, і почуття призначення, яке може керувати всім нашим життям. Почуття обов'язку може підвести нас до почуття призначення, але саме по собі воно має іншу природу. Почуття обов'язку являє собою, насамперед, наше ставлення до навколишнього життя і слугує нашим внутрішнім перекладачем з мови неусвідомлених відчуттів на мову уявлень про те, як нам поводитися в тих чи інших ситуаціях морального вибору. Хотілось би сказати навіть: на мову вчинків. Але це вже залежить від того, чи дозволяємо ми своєму почуттю обов'язку вільно проявлятися і як, тобто від вихованості.

Практика народного виховання підкреслювала, що почуття обов'язку — не лише обов'язок, а й почуття! Не лише уявлення, а й переживання. У цьому його сила і перевага. Той, хто імітує почуття обов'язку, видаючи за свій обов'язок те, що йому вигідно для зовнішнього чи внутрішнього комфорту, не викликає людського співчуття. Ми посміхаємося або обурюємося саме тому, що бачимо підміну переживання сухим принципом. Такий «обов'язок», на погляд народу, шкодить душевному організму, як шкодить будь-яке блюзнірство. Живе почуття обов'язку добре знає, що таке совість. Совість як заклик до дії, як бажання зробити правильний крок у потрібний бік, як здатність прийти до тями, якщо збився з правильного шляху. («Брехня в правду рядилася, та й о правду й розбилася»; «В кому сором, у тому й совість»; «Живи своїм розумом, а честь рости працею»). Живому почуттю обов'язку добре знайома сила волі, не просто властивість характеру, що дає змогу наполегливо добиватися всього, що би не спало на думку, але сила, що зосереджує можливості духу й тіла, оскільки ми маємо виявляти їх («На хотіння є терпіння»; «Живи для людей, поживуть і люди для тебе»; «За честь – хоч голову з плеч»). Живе почуття обов'язку — це шлях честі, шлях людської гідності, шлях виходу внутрішнього світу у зовнішній, спосіб проявити себе у справжніх вчинках. Це знамена відважних і вільних, тих, хто вміє визначати свій шлях по совісті, що й демонструють герої народних казок, епічні герої народних билин. У героях казки національні риси характеру розкриваються у вчинках, за допомогою різноманітних художніх засобів. Так,

риса працьовитості внаслідок гіперболізації досягає граничної яскравості й опуклості зображення (за одну ніч побудувати палац, міст від будинку героя до царського палацу, за одну ж ніч посіяти льон, виростити, обробити, напярсти, наткати, нашити й вдягнути народ, посіяти пшеницю, виростити, зібрати, намолоти, спекти й нагодувати людей тощо). Те саме можна сказати й про фізичну силу, мужність, сміливість тощо.

Якщо уважно проаналізувати зміст казок, то виявиться, що їх героям властиве блага почуття космічної захищеності, у них слов'янин є метафізичним оптимістом. Він має ті внутрішні веселощі, яких немає у західного європейця. Отримуючи від життя незліченне більше, він, порівняно з героєм західно-європейських казок, можна сказати, зі співчуттям дивиться на нього, оскільки герої в західноєвропейських казках практично не досягають високого ступеня слов'янської веселості. З цього можна дійти висновку: щоб насолоджуватися тимчасовим, потрібно впевнено почуватися у вічному. Народна казка вчить, що необхідно внутрішньо піднятися над життям, щоб побачити, що воно прекрасне й дивовижне. Чим менше ми очікуємо від життя, тим більше воно дає нам. Ніде у світі казкові герої не розстаються так легко із земним, не забувають біль втрат, як у російських казках. З широким жестом проходять вони повз усе, що є тільки земним, прощаючи тих, хто їх образив. Той, хто прощає, позбувається образи, тим самим звільняючи не лише кривдника від гніту його провини, а й себе від гніту ненависті до нього. Ідея всепрощаючої любові нерозривно пов'язана з волею. Зі зникненням почуття волі зникає самоповага й сенс особистої відповідальності. Вищий зразок всепрощення стає добродійністю лише тоді, коли людина має сили для опору, — вчить народна педагогіка.

У народних казках явно проводиться думка про те, що вільну людину тримає в суспільстві совість, честь, прив'язаність до своєї землі й народу, почуття відповідальності і почуття обов'язку. А вони підтримують людину і тоді, коли все інше рухнуло. У казках підкреслюється, що хоробрим є не той, хто не боїться (не бояться тільки дурні), а той, хто зуміє подолати страх. Головне — перемогти не ворога, а себе. Головне — не шкуру зберегти, а не зрадити. У цьому полягає різниця між вільною, сильною духом людиною і рабом. Для раба ж найголовніше — поцілити за будь-яку ціну. А для вільного, сильного духом — не зрадити! Втілення в казках найкращих рис народу зробило їх ефективним засобом передавання їх із покоління в покоління. Саме тому, що казки відображають життя народу, його найкращі риси, культивують їх у підростаючому поколінні, народність виявляється однією з найважливіших характеристик казок. Стає зрозумілим і очевидним, що казка належить до тих засобів, які якнайкраще налаштовують душу дитини на хвилю самовиховання і водночас роблять її ще більш піддатливою виховному впливові. Виховання, зі свого боку, стимулює самовиховання.

Зазвичай у казках героям не вистачає везіння й прямих шляхів до мети, завжди в них криві стежки-доріжки, ями та канави, та ще й із різними перешкодами й спокусами. Ми маємо доводити свою перевагу зразу, щоби ні в кого

не виникало сумнівів щодо наших сили й правоти. Залишається надія лише на наш талант і наполегливу працю. Народна казка радить не сподіватися тільки на везіння, оскільки це може зіграти з героєм злий жарт, а завжди покладатися на себе, на свої сили й допомогу тих, кому безкорисливо допомогли в житті.

Національні риси народу виражаються в казках за допомогою різноманітних художніх засобів: через відображення традиційного житла та його внутрішнього устрою, опис народного костюма, страв національної кухні, народних танців та ігор, відтворення традиційних занять і сімейного устрою, образи головних героїв тощо. Розглядаючи народну казку в зазначених напрямках, сучасна людина може не лише відтворити світ своїх предків, особливості побуту, традиції, заняття, а й усвідомити особливості народного типу. У зв'язку з цим доцільними є розробка й реалізація казкотерапевтичного практикуму, покликаного сприяти формуванню позитивної національної ідентичності дітей дошкільного віку, розширенню їхніх національних знань та уявлень.

Висновки

1. Казка відповідає характеру сприймання дитиною художнього твору: це співпереживання, коли дитина стає на позицію героя твору, завдяки чому в неї з'являються не лише нові уявлення про людей, предмети та явища навколишнього світу, а й нове емоційне ставлення до них.

2. Герої казок прості й типові. Їхня характеристика вичерпується двома-трьома якостями, зрозумілими для дитячого сприйняття. Але ці характеристики доводяться до абсолютного ступеня: незвичайна доброта, хоробрість, винахідливість. Усе це сприяє кращому розумінню казки дитиною.

3. Стиль казки також зрозумілий дитині, яка ще не вміє в достатній мірі міркувати логічно. У дитини переважає образне мислення, і казка говорить з нею зрозумілою мовою образів.

4. Казка сприяє розвитку творчої уяви, необхідної для розв'язання дитиною її власних проблем.

5. Дитина потребує відчуття психологічної захищеності. Казка сприяє підвищенню впевненості дитини в собі і своєму майбутньому. Щоб не відбувалося у казці, усе закінчується добре.

6. Казці властиве чітке розмежування добра і зла. Старші дошкільники у багатьох випадках виявляються здатними до диференційованої оцінки «хороший і поганий», можуть критично поставитися до переваг або недоліків героя. Крім того, діти цього віку дуже рідко посилаються на якості особистості героя, ставлення до нього ґрунтується, насамперед, на аналізі окремих його вчинків. Це пов'язано з тим, що у старших дошкільників ще немає достатньо чітких уявлень щодо змісту певних якостей.

7. Казка висуває моральні проблеми та допомагає вирішити їх. У ній всі герої мають чітку моральну орієнтацію. Вони або цілком хороші, або погані. Це дуже важливо для визначення симпатій дитини, для розмежування добра і зла. Дитина ототожнює себе з позитивним героєм. Це відбувається не тому, що дити-

на хороша за своєю природою, а тому, що становище цього героя серед інших є більш привабливим.

8. Культурний спадок людства знаходить своє відображення у казці, і через казку він повідомляється дитині. У казці у своєрідній образній формі відображається життя народу, його звичаї, устремління та ідеали. Це дає змогу вважати казку тим засобом, який сприяє формуванню національної ідентичності дошкільників.

Казка, як педагогічний скарб народу, ще не вичерпала свій виховний потенціал. Духовно-моральний заряд, сформований і накопичений народом упродовж тисячоліть, може слугувати ще дуже довго. Крім того, він зростатиме і стане ще більш затребуваним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Выготский Л.С. Речь и мышление ребёнка / Л.С. Выготский // Собрание сочинений. — М., 1982. — Т. 2. — С. 140.

2. Юнг К.Г. Проблемы души нашего времени / К.Г.Юнг ; пер. с нем. А.М.Боковникова. — М. : Прогресс, Универс, 1996. — 331 с. — (Б-ка зарубежной психологии).

В статье рассматриваются воспитательные возможности народных сказок, психолого-педагогические особенности нравственного воспитания дошкольников средствами традиционной народной педагогической культуры, раскрываются основные нравственные понятия народной педагогики.

Ключевые слова: народная педагогика, нравственное воспитание, социальное внушение, семья, культура.

The article is devoted to educational potential of folk's tales; psychological and pedagogical features of moral education children by traditional folk pedagogic

Key words: folk pedagogic, moral education, social suggestion, family, culture.